

DOSTOYEVSKI’NİN KUMARBAZ ROMANININ HAYAT-ESER AÇISINDAN İNCELENMESİ

DOSTOEVSKY AND HIS BOOK CALLED “GAMBLER”

Dr. Selahattin ÇİTÇİ*

Özet

Dünya edebiyatında psikolojik realizmin en kuvvetli temsilcisi olan Dostoyevski, pek çok eserinde olduğu gibi “Kumarbaz”da da insanı, insan tabiatını ve insan gerçeğini çok başarılı bir şekilde anlatmıştır. “Kumarbaz”, biyografik veya otobiyografik bir roman değildir. Eser, yazarın hayatının sadece bir yönüne ışık tutmaktadır: Kumar tutkusu. Bu makalede Dostoyevski’nin hayatı ile “Kumarbaz” romanının hangi yönlerden benzediği ve yazarın gerçek hayattaki insanları ve olayları nasıl değiştirdiği işlenecektir.

Anahtar Sözcükler : Dostoyevski, Kumarbaz, Polina, Roman, Biyografi, Aşk

Abstract

Dostoyevsky who is the most powerfull representative of psychological realism in the world literature, as well as in most of his works in 'Gambler' too, explains the human, the human nature and the human reality in a successful way. “Gambler” is not a biographical or otobiographical novel. The work shed light to only one part of author's life: The passion of gambling. In this article we will be dealing with the similarities between the life of Dostoyevsky and 'the Gambler' and also how he changed the real figures and actual events in life.

Key Words : Dostoevsky, Gambler, Polina, Novel, Biography, Love

Rus edebiyatının olduğu kadar dünya edebiyatının da en önemli yazarlarından biri olan Fedor Mihailoviç Dostoyevski’nin (1821-1881) eserleri ile

* Ukrayna Harkov Milli Pedagoji Üniversitesi.

hayatı arasında birçok benzerlikler bulmak mümkündür. “*Kumarbaz*”, Dostoyevski'nin Polina Suslova ile Avrupa'da yaşadığı aşkın ve yazarın kumar tutkusunun sanatkârâne bir ifadesi olduğu için bu romanı, hayat-eser ilişkisi açısından incelemeyi uygun bulduk. Bu yazıda, yazarın hayatı ile “*Kumarbaz*” adlı romanının hangi yönlerden benzediği ve yazarın gerçek hayattaki insanları ve olayları romanda nasıl değiştirdiği açıklanacak.

Bir yazarı anlayabilmek için hayatının sadece kronolojik olarak bilinmesi yetmez. Yazarın yaşadığı dönem, yetiştiği çevre, mensubu olduğu millet, uğraştığı meslek, aldığı eğitim, okuduğu kitap, dergi ve gazeteler, sevdiği yazarlar, savunduğu fikirler ve hatta geçirdiği hastalıklar edebî eseri anlamamıza yardımcı olan en önemli kriterlerdir. Mesela Dostoyevski'nin hayatı boyunca büyük ıstıraplar çektiği sara nöbetlerinin, romanlarındaki hastalıklı tipleri yaratmasında ne gibi katkısı olmuştur ya da Sibirya'daki mahkûmiyeti sırasında karşılaştığı adi suçluların “*Suç ve Ceza*”da ya da “*Karamazov Kardeşler*”de nasıl karşımıza çıktığı her zaman sorulması gereken sorulardır. Çoğu zaman eser, yazarının hayat macerasıyla birlikte okunduğu zaman bir anlam kazanır. “*Kumarbaz*”ı anlayabilmek ve tahlil edebilmek için de Dostoyevski'nin hayatının -en azından ana çizgileriyle- bilinmesi, yazarın duygu ve düşünce dünyasına inilmesi, yaşadığı dönemin şartlarının ve Dostoyevski'nin Avrupa'da bulunma sebeplerinin bilinmesi gerekir.

Fedor Mihailoviç Dostoyevski :

30 Ekim 1821'de Moskova'da doğan Dostoyevski, çocukluğunu babasının görevli olduğu Marya hastanesinin lojmanında, aksi, otoriter ve disiplinli bir baba ile hasta bir annenin vesayeti altında geçirdi. İlk eğitimini annesi Mari Fedederovna'dan alan Dostoyevski'nin ilk okuduğu metinler; Eski ve Yeni Ahit'in 104 öyküsüdür. Daha sonra Karamzin'in “*Rusya Tarihi*”ni, Derjavin'in kasidelerini, Jukovski'nin şiirlerini, Puşkin'i, Walter Scott'u, Dickens'ı, George Sand'ı ve Hugo'yu okudu. Önce annesini, daha sonra da babasını kaybeden Dostoyevski, Petersburg'taki Mühendisler Okulunu bitirdikten sonra ilk eserlerini¹ vermeye başladı. 1846'da Petraçevski ile tanışması, hayatındaki önemli bir dönüm noktasıydı. I. Nikola'ya karşı isyan eden Petraçevskicilerin tutuklanması Dostoyevski'nin de önce tutuklanmasına sonra da Sibirya'ya sürgüne gönderilmesine yol açtı. Cezaevindeyken kardeşi Mişel'den Kitab-ı Mukaddes isteyen yazar, Sibirya'daki sürgün günlerinde de devamlı İncil okuyacaktır.

Dostoyevski, Sibirya'da kürek mahkûmu olarak kaldığı ilk 4 yıl içinde daha sonra romanlarında çok canlı olarak göreceğimiz Rus halkını tanımıştır. 1854'te ilk karısı Mari Dimitriyevna İssayev'le tanışacağı Semipalatinsk'e askerlik göreviyle gönderilir. 4 yıl da burada kalan Dostoyevski, genç savcı Baron

¹ Dostoyevski'nin yayımlanan ilk eseri “İnsancıklar”dır. Mektup roman tarzında yazılmıştır. Gogol'ün “*Palto*”sundan etkilenmiştir.

Vrangel'in buraya gelmesiyle birlikte rahat bir yaşama kavuşur. Onun vasıtasıyla İssayev ailesiyle tanışan yazar, ailenin tek çocuğu Pol'a özel dersler verirken Bayan İssayev'e aşık olur. Kocasının ölümünden sonra Dostoyevski ile evlenen Bayan İssayev, daha sonra genç öğretmen Vergunav'a aşık olur. 2 erkeği de idare eden Bayan İssayev, romantik bir coşkulanma anında evlendiği Dostoyevski'yi çirkin, yoksul ve hasta bir adam olması yüzünden hiç sevmemiştir. 1856'da II. Aleksandr'ın başa geçmesiyle birlikte Dostoyevski, krala şiirler yazar, affını ister ve 1859'da Petersburg'a dönmesine izin verilir.

St. Petersburg'ta kardeşi Mişel'le birlikte "Vakit" gazetesini çıkarır. Gazetenin ilk sayısında liberalizmin savunmasını yapan Dostoyevski, ne Batıcı ne de Slavcı olduğunu söyler. Her iki tarafın da saldırılarına uğrayan yazar, bu sırada hem muarızlarına cevap vermekte, hem "Ezilmişler ve Aşağılanmışlar" romanını yazmakta, hem de gazetenin diğer bütün işlerini yapmaktadır. 1861'deki üniversite olayları, Dostoyevski'nin sara nöbetleri ve yoğun çalışma hayatı, Dostoyevski'nin ilk Avrupa seyahatine çıkmasına sebep olur. Paris'e ve Cenevre'ye giden Dostoyevski, Londra'da Sosyalist Herzen'le, Floransa'da ise yakın dostu Strakhov ile buluşur. Avrupa'yı sevmeyen yazar, St. Petersburg'a döndükten sonra "Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları" adıyla "Vakit" gazetesine yolculuk anılarını yazar.

Yoksul öğrenciler yararına düzenlenen hayır gecelerine katılan ve konuşmalar yapan Dostoyevski, Polin Suslova ile ilk defa böyle bir toplantıda tanışır. "Vakit'in yasaklanmasıyla birlikte Dostoyevski, ikinci defa Avrupa²'ya gitmek isteyince Polin de onunla gelmek ister. Polin'le birlikte Avrupa'nın birçok şehrini gezen Dostoyevski, veremli karısı Mari Dimitriyevna'nın durumunun ağırlaşması üzerine tekrar Rusya'ya döner. Karısının ölümünden kısa bir zaman sonra kardeşi Mişel'i de kaybeder. Hayatının en sıkıntılı günlerinde "Suç ve Ceza"yı yazar. 1867'de "Kumarbaz"ı stenograf Anna Grigoryevna Snitkin'in yardımıyla tamamlar ve daha sonra da bu kadınla evlenir. Anna ile bir müddet Avrupa'da yaşayan Dostoyevski, kumarda çok büyük paralar kaybeder. Rusya'daki dostlarından borç para ister. Kitaplarının yayımcısıyla anlaşma yapar, alacağı parayı romanları tefrika edilmeden alır ve hepsini kumarda bitirir. 3 çocuğu olur fakat ilk oğlunun ölümü³ yazarı çok derinden sarsar. 1880'de "Karamazov

² Moskova Üniversitesi'nde Rus Edebiyatı üzerine çalışmalar yapan Birsan Karaca, "Rus Edebiyatında Sürgün Motifleri ve Sürgün Yazarlar" adlı makalesinde 'kumar tutku'sunun Dostoyevski'yi II. Avrupa seyahatine çıkmaya mecbur ettiğini ve bu seyahatin yazar için zorunlu bir sürgün olduğunu söyler: "Kendi kumar borçlarını ve kardeşinin ölümüyle üzerine kalan yirmi beş bin Rublelik borcu ödemekte güçlük çeken Dostoyevski, yargı önüne çıkmaktan kaçır ve gizlice Avrupa'ya gider. Avrupa'da dört yıl sürecek olan sürgün yaşamı, bazı yorumlara göre Dostoyevski'ye kürek cezasından ve Sibirya'daki sürgün yaşamından daha ağır gelir. Onurunu kurtarmak ve bir an ülkesine dönebilmek için inanılmaz mücadeleler verir. Bu süre içerisinde 'Suç ve Ceza' adlı romanını tamamlar, 'Kumarbaz'ı, 'Budala'yı ve 'Ecinniler'i yazar. Sonunda borçlarını ödeyebilecek parayı sağlar, ülkesine dönmeye mahkeme kararıyla hak kazanır ve 1871 yılının temmuz ayında yurduna döner." Birsan KARACA, "Rus Edebiyatında Sürgün Motifleri ve Sürgün Yazarlar", (Feridun Andaç (haz.), *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*, Bağlam yay., İstanbul 1996, s. 182-183).

³ Alyoşa, 1878'de şiddetli bir sara nöbetine tutularak ölür. Dostoyevski oğlunun ölümünde kendisini suçlu görür. Çünkü çocuk babasından geçen bir hastalıktan dolayı ölmüştür.

Kardeşler"in yayımlanmasıyla birlikte Dostoyevski, Rusya'da herkesin saygı duyduğu bir yazar haline gelir. Çeşitli toplantılara, açık oturumlara ve üniversitelerdeki konuşmalara katılır. 1880 Mayıs'ında yapılan "Puşkin'e Saygı Şenikleri"nde⁴ Rus gençlerinin Dostoyevski'ye gösterdiği saygı kimsenin gözünden kaçmaz ve yazarın itibarı iade edilir. Ocak 1881'de Petersburg'ta ölen Dostoyevski'nin cenazesini 30.000 kişi izler. 72 temsilci çelenk koyar ve 15 dini orkestra ilahiler okur.

Kumarbaz Romanı :

"Kumarbaz", yazarın ikinci Avrupa seyahatinin, kumar macerasının ve Polin Suslova aşkının anlatıldığı gerçek hayattan alınmış bir romandır. Genç ve güzel bir kadın olan Polin Suslova, Dostoyevski'nin birçok romanında farklı şekillerde karşımıza çıkar. "Bu hem ateşli hem soğuk kadın sırayla "Suç ve Ceza"daki Raskalnikov'un kızkardeşi Dunya, "Budala"daki Aglae, "Cinler"deki Liza, "Karamazov Kardeşler"deki Katrin İvanovna ve özellikle "Kumarbaz"daki Polina Aleksandrovna olacaktır."⁵

Hayata dâir hiçbir beklentisi olmayan Aleksey İvanoviç, Rusya'dan gelip Almanya'ya yerleşmiş ve kendini para babası gibi gösteren General Zagoriyavski'nin Mişa ve Nadya adındaki çocuklarına eğitmenlik yapar. Aleksey İvanoviç, hem General'in üvey kızı Polina Aleksandrovna'ya âşıktır, hem de kendine güveni olan iyi bir kumarbazdır. General'in ailesiyle birlikte Rületenburg'ta bir otelde kalır. Çevreye karşı kendini zengin gösteren fakat gerçekte parasız bir insan olan General, sevdiği kadınla (Mademosille Blanche de Cominges) beraber olmak ve ailesine bakabilmek için Rusya'da yaşayan zengin halasının ölümünü beklemektedir. General, sürekli Rusya'ya telgraflar çekerek yaşlı kadının ölüp ölmediğini sorar. Büyük bir servete konmak için General'le dostluk kuran Fransız Markiz de-Grie, General'in sevgilisi Mademosille Blanche ve oteldeki diğer şahıslar da yaşlı kadının ölümünü beklemektedir. Markiz de Grie, General'le yaptığı antlaşma gereği General'in tüm mallarını ipotek altına almıştır. Büyükanne ölmediği takdirde De Grie, oteldeki herkesi kapı dışarı edecektir. Fakat De-Grie, de General'in genç ve güzel kızı Polina'ya âşıktır. Aleksey ile De-Grie'nin aşkı arasında kalan Polina, Aleksey'i emrinde çalıştırdığı bir köle gibi görür, basit işlerinde onu kullanır ve ona para vererek kendi hesabına kumar oynatır. Aleksey onu gerçek bir aşkla sevmesine rağmen aşkına karşılık bulamaz.

Polina için Şlangenberg tepesinden kendini aşağı atabilecek veya Polina'nın istediği bir adamı hemen öldürebilecek olan Aleksey, Polina'nın isteği üzerine parkta gezdikleri bir gün, bir Alman baronu ile baronesine

⁴ "6 Haziran 1880 günü Moskova'da Puşkin'in heykelinin açılış töreni yapılacaktı. İlk defa Rusya'da bir Rus şairine heykel dikiliyordu. Rus Yazarlarını Sevenler Derneği bu ilişkiyle üç gün sürecek büyük bir kutlama töreni hazırladı. Dostoyevski'yi de pek istekli olmadığı halde konuşacaklar arasına kattılar." Tektaş AĞAOĞLU, Dostoyevski, (Dostoyevski, Puşkin Üzerine Konuşmalar), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1964, s. 11.

⁵ Henri TROYAT, *Dostoyevski*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 242.

(Vurmergelmlere) saygısızlık yapar. Bu davranış General'in çevredeki itibarına gölge düşürdüğü için Aleksey'in işine son verilir. Otelden ayrılan Aleksey İngiliz dostu Mister Astley'le bir gazinoda dertleşirken bir anda öleceği beklenen büyükanne Babulenska⁶'nın hizmetçileri ve valizleriyle birlikte otele geldiği görülür. Babulenska'nın oteli gelişi her şeyi altüst eder. Yaşlı kadının her şeyden –özellikle ölümünü beklediklerinden- haberi vardır. Patavatsız bir kadın olan, herkese bağırarak, emirler dağıtan, garsonları paralayan ve merak ettiği her şeyi soran büyükanne, bir anda çevresindeki herkesin dikkatini üstüne çeker. Babulenska'ya zengin ve soylu bir Rus hanımefendisi gözüyle bakılır ve kendisine otelin en güzel ve pahalı odası verilir. Gelir gelmez rulet salonlarının nerede olduğunu soran Babulenska'ya Aleksey İvanoviç yardım eder. Ona gardaki rulet salonlarını gezdiren. 75 yaşında, yaşlı ve kötürüm bir kadın olan büyükanne, rulet oynamak isteyince salondaki herkes onu seyrederek. Çok büyük paralarla çok riskli sayılara parasını yatan büyükanne, bir gecede toplam 12.000 florin para kazanır. Kazandığı paralardan yanındaki hizmetçilere ve yolda gördüğü fakirlere de verir. Fakat General'e hiçbir şey vermez ve ona mirasından hiçbir şey bırakmayacağını da açıkça söyler. Kumar tutkusu daha sonraki günler de büyükannenin peşini bırakmaz. Elindeki paraları tükettikten sonra, tahvillerini satar, tekrar oynar fakat her seferinde kaybeder ve sonunda Rusya'ya geri döner.

Büyükannenin elindeki bütün serveti kumarda bitirmesi, General'in çevresindeki menfaatçilerin iç yüzünü ortaya çıkarır. General'e mirastan hiçbir şey kalmayacağını anlayan Mademosille Blanche, Prens Nilski ile dostluk kurar. De Grie, General'i 50.000 frank borçlu bırakarak Fransa'ya gider. De-Grie'nin içyüzünü gören Polina, üvey babasını borçtan kurtarmak için Aleksey İvanoviç'ten yardım ister. İyi bir kumarbaz olan Aleksey, Polina'dan aldığı az bir para ile hemen gara gider, rulet masasına oturur ve bir gecede 100.000 florin kazanır. Kazandığı paraları Polina'ya getirir. Gururlu bir insan olan Aleksey, Polina'nın ona verdiği payı almaz. Bunun üzerine Polina ile aralarında bir soğukluk başlar. Polina ile Mister Astley arasında yakınlaşma başlarken Aleksey ile de Mademosille Blanche arasında bir aşk yaşanır. Fakat General'in bundan haberi yoktur. Mademosille Blanche, Aleksey'den kopardığı paralarla Paris'te güzel bir daire alır ve balolar verir. Fransa'ya gelen General, Mademosille Blanche ile evlenir. Bütün parasını düğün masraflarına harcayan Aleksey, beş parasız olarak Ruletenburg'a döner. Borçlarından dolayı cezaevinde yatar, bir zengine uşaklık eder ve 5 ayda 70 gulden biriktirir. Fakat rulette o parayı da kaybeder. Büyükanne ölür, mirasının bir kısmını Polina'ya diğerini de General'e bırakır. General, Paris'te kalpten ölür. Mister Astley'le Ruletenburg'ta karşılaşan Aleksey İvanoviç, ondan Polina'nın kendisini sevdiğini fakat kumarı bırakması gerektiğini öğrenir. Aleksey'e para veren Mister Astley, eğer kumarı bırakırsa kendisine daha fazla maddî yardımda bulunacağını söyler. Fakat Aleksey İvanoviç, aldığı bu son parayı da kumara götürür. Roman,

⁶ Babulenska, büyükannenin lakabıdır. Asıl ismi Antonida Vasilyevna Tarasyeviçevna'dır.

Aleksey'in kumarı bırakmayı sonra erteleyen şu sözleriyle biter: "Yarın, her şey bitecek, yarın!.."

Dostoyevski, 1867'de yazdığı "Kumarbaz" romanının planını 1863'te Polin'le yaptığı Avrupa seyahatinde planlamıştır; fakat karısı Mari Dimitriyevna'nın ağır hastalığı ve daha sonra da ölümü eserin hemen yazılmasına imkân vermemiştir. 1866'da "Suç ve Ceza"nın yayımlanması her ne kadar Dostoyevski'nin ününü arttırsa da para sıkıntısının giderilmesine yardımcı olmamıştı. Dostoyevski, yayımcı Stellovski'yle en geç Kasım ayında teslim edilmek üzere bir roman üzerinde anlaşmıştı. Fakat anlaşmanın bitmesine bir ay kala Dostoyevski daha bir satır bile yazmamıştı⁷. Anlaşma, yazarın romanı vaktinde teslim etmemesi durumunda Dostoyevski'nin bundan sonra yazacağı bütün eserlerin te'lif hakkını Stellovski'ye veriyordu. Tam bu sırada yakın dostu Miliukov'un vasıtasıyla bir stenograf bulan Dostoyevski, "Kumarbaz"ı 29 günde yazar. İleride karısı olan bu stenograf Anna Grigoryevna Snitkin'dir.

"Kumarbaz"daki olaylar Almanya'nın Ruletenburg şehri ile Paris'te geçer. Dostoyevski'nin Polin Suslova ile yaşadığı aşk da Avrupa'da gerçekleşmiştir. Polin'le Fransa'da buluşacak olan Dostoyevski, Almanya'nın Wiesbaden şehrinde içindeki kumar tutkusuna yenik düşer ve istasyonda inip oyun salonuna gider. Bir gecede 10.000 frank kazanır. İstasyondan biletini alıp oteline döner. Ertesi gün sevgilisinin yanına gidecektir. Fakat akşam kazandığı paralar, içinde daha fazla kazanma arzusu uyandırır. Tekrar oyun salonuna döner ve oynadığı tüm parayı kaybeder. "Kumarbaz"da buna benzer pek çok sahne vardır. Mesela: Gardaki oyun salonlarına giden ve bir gecede 12.000 florin kazanan Babulenska, daha fazla kazanma hırsıyla ertesi gün tekrar gider. Fakat bu sefer kazandığı tüm paraları kaybeder. Hatta Rusya'ya dönmek için biletini almış olan Babulenska, son anda istasyondan geri döner, kaybettiği paraları tekrar kazanabilmek için elindeki tahvilleri ucuz fiyata satar, onlardan elde ettiği parayla rulet oynar ve her seferinde kaybederek ülkesine döner. Aleksey İvanoviç de Polina'dan aldığı az bir parayla rulet oynar, çok büyük paralar kazanır fakat sonunda hep kaybeder. Dostoyevski, kumar tutkusundan dolayı her şeyini kaybedip sevgilisi Polin'in saatini ve zincirini emniyet sandığına rehin bıraktığı gibi⁸ "Kumarbaz"daki Aleksey İvanoviç de Polina'nın pırlantalarını Paris'te rehine vermiştir.

Dostoyevski'nin gerçek hayatta tanıştığı Polin Suslova ile romandaki Polina Aleksandrovna arasında pek çok benzerlikler vardır. Her ikisinin de isimleri -az bir değişiklik- hemen hemen aynıdır. Her ikisinin de duyguları, düşünceleri,

⁷ Dostoyevski, Haziran 1866'da yakın arkadaşı Alexander Milyukov'a yazdığı bir mektupta "Kumarbaz" hakkında bilgi verir: "Stellovski için yazacağım romana, henüz başlamadım ama, bu işe kesinlikle başlayacağım. Yeni, küçük bir hikaye için çok güzel fikirlerim var. Hatta içinde gerçek kişiler bile bulunacak. Stellovski'yi düşünmek bana son derece ızdırap verir, beni rahatsız ediyor, rüyalarım bile giriyor üstelik." Fedor DOSTOYEVSKI, *Mektuplar*, Ararat Yayınevi, İstanbul 1967, s. 100-101.

⁸ Dostoyevski, Anna Grigoryevna'yla evlendikten sonra da bu kumar tutkusuna devam edecektir. Hatta bir ara hamile karısının evlilik yüzüğünü, küpelerini ve paltosunu rehinciye bırakacak kadar çok kumar oynamış ve kaybetmiştir.

davranışları ve karakterleri aynıdır. Genç ve güzel bir kadın olan Polin, politika ile ilgilenir, “son derece feministtir. Özgür aşkı ve yasa önünde kadın-erkek eşitliğini savunur. Tanrıya inanmaz.”⁹ Yaşlı, yoksul, çilli ve saralı bir adam olan Dostoyevski’yi sevmez. Ona hiçbir zaman değer vermez. Polin, Dostoyevski Fransa’ya gelmeden önceki birkaç ay içinde kendisine Salvador isimli bir İspanyol gencini bulmuştur. Salvador, Dostoyevski’ye göre hem daha genç hem de daha yakışıklıdır. Fakat Salvador’un tifoya yakalanması ve Polin’i aldatması aralarındaki aşkın bitmesine yol açar. Romandaki Polina ise, aynen gerçek hayattaki Polin Suslova gibi zenginliğe, gençliğe ve yakışıklılığa önem veren biridir. Bundan dolayı Fransız De-Grie’yi Aleksey’e tercih eder ve onunla gizli bir aşk yaşar. De-Grie, Salvador’un romandaki benzeridir. Polina, çocukların öğretmenini olan Aleksey’i bir hizmetçi veya bir köle gibi görür. Aleksey’in onu delice sevmesine rağmen, Polina onunla ilgilenmez. Aleksey’e para verip kendi hesabına kumar oynatır ve kazandığı zaman Aleksey’e kazancından belli bir pay verir. Fakat Aleksey, gururlu bir adamdır, Polina’nın verdiği parayı almak istemez. Polina’nın onu tehlikeli işlerinde kullanması, küçümsemesi ve değer vermemesi Aleksey’i çileden çıkarır. Aleksey, Polina’nın kendisine karşı olan tutumunu şu sözlerle anlatır:

“Gene eskisi gibi davranıyor bana karşı. Karşılaştığımızda gene öyle umursamaz, dahası küçümser, nefret dolu bir bakışla süzüyor beni. Benden öğrendiğini gizlemek bile istemiyor. Farkındayım. Ne var ki, bana nedense gereksinimi olduğunu, bir şey için beni yedekte sakındığını da gizlemiyor. İlişkilerimiz bir çok bakımdan çok tuhaf. Onun herkese, her şeye karşı mağrur, kibirli davrandığını biliyordum ama bir türlü akıl erdiremiyorum buna. Sözgelimi onu çıldırasıya sevdiğimi biliyordu. Ona bu tutkumdan söz etmeme izin bile veriyordu. Aslında beni küçümsemediğini sevgimi ona rahatlıkla açmama izin vermekten daha iyi belirtmezdi. ‘Benim için öyle değersizsin ki, ne söylersen, bana karşı neler duyarsan duy, umurumda değil.’ Kendi işlerinden önceleri de söz ederdi bana, ama asla içten olmazdı.”¹⁰

Dostoyevski ile Aleksey İvanoviç arasında da pek çok benzerlik bulmak mümkündür. Aleksey, General’in çocuklarının öğretmenidir. Polina ile tanışması da bu eve geldikten sonra olur. Dostoyevski’nin Polin’den önce sevdiği ve daha sonra da evlendiği Mari Dimitriyevna İssayev’le tanışması da buna benzer. Önceleri İssayev ailesinin küçük çocukları Pol İssayev’e özel dersler veren Dostoyevski, daha sonra Bayan İssayev’e âşık olacak ve onunla evlenecektir. Yazarın gerçek yaşamındaki öğretmenlik rolü, romanda farklı bir biçimde tekrar karşımıza çıkıyor.

⁹ Henri TROYAT, *Dostoyevski*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 233.

¹⁰ Fedor DOSTOYEVSKI, *Kumarbaz*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 30.

Dostoyevski de Aleksey de kumar düşkünüdür. Her ikisi de Avrupa'yı ve özellikle de Fransızları sevmez. "Dostoyevski, batının bütün milletlerinden nefret eder; batı ile alay eder. İsviçre'de Fransa yahut Almanya'da yaşamağa mecbur olunca boğulur. Rusya'yı terk edince onca her şey boş ve manasızdır.¹¹" Dostoyevski, Fransızları soğuk, bencil, ikiyüzlü ve gururlu olarak nitelediği gibi Aleksey de bir Fransız olan De-Grie'yi şu sözlerle anlatır:

"Yemekte Fransız hayli kasıldı. Herkese karşı kibirli, mağrurdu." (s.14)

"De-Grie de bütün Fransızlar gibiydi. Yani çıkarlarına olduğu, gerekli gördükleri zaman neşeli, cana yakın; neşeli, cana yakın olmalarına gerek kalmayınca da son derece can sıkıcı... Fransızlar içten neşeli çok seyrek olurlar. Çıkarları uğruna yapmacık neşelenirler çoğu zaman. Sözelimi, duygulu, değişik, ince bir insan olarak gözükmeye gereksinim duydukları zaman son derece çirkin, anlamsız kaçar bu duygululukları. Gerçek Fransız basit, kaba yaradılışlı yani dünyanın en tatsız, sıkıcı yaratığıdır. Bence yalnız acemiler, özellikle Rus kızları hoşlanabilir Fransızlardan. Kendini bilen, kafası çalışan bir insan bu basmakalıp salon nezaketinin, serbestliğin, neşenin hemen farkına varır."¹²

Dostoyevski'nin ilk karısı Mari Dimitriyevna ile büyükanne Babulenka arasında da benzerlikler vardır. Veremli olan Mari Dimitriyevna, Moskova'da oturur ve Dostoyevski Avrupa seyahatine çıktığı zaman oldukça hastadır. Mari, Dostoyevski'yi çirkin, yoksul ve saralı olduğu için sevmez, onunla evlendiğine pişmandır. Veremli olan Mari, son zamanlarda St. Petersburg'ta okuyan öz oğlu Pol İssayev'le bile görüşmek istemez. Aksi ve otoriter bir kadındır. "Kumurbaz"daki Babulenka da aynen Mari gibi herkesin ölümünü beklediği sert, zengin, yaşlı ve felçli bir kadındır. Fakat Mari'ye göre daha otoriter ve daha zengindir. Etrafında kendisine hizmet eden –Potapıç, Morfa, Fedosya gibi- pek çok insan vardır. Dostoyevski, Avrupa'dan döndükten kısa bir zaman sonra karısı ölecektir. Fakat Babulenka, iyileşecek ve Ruletenburg'a gelecektir.

Dostoyevski'nin çocukluğu otoriter bir babanın vesayeti altında ve geleneksel aile yapısı içinde geçmiştir. Çok disiplinli bir adam olan Mihail Andreyeviç¹³, çocuklarına karşı –fiziksel ceza vermemesine rağmen- oldukça

¹¹ Andre SUARES, Dostoyevski, Hareket yay., İstanbul 1971, s.51

¹² a.g.e., s.66

¹³ Dostoyevski'nin babası o kadar sert ve otoriter bir adamdır ki çocuklarına 16 yaşına gelinceye harçlık vermez. Çermak okulunda yatılı olarak okuyan Fedor ve Mişel, okula giderken şehirde gezme hevesine kapılmasınlar diye hastane arabasıyla götürülür. Karısının ölümünden sonra daha da aksileşen Mihail Andreyeviç, yanında köle gibi çalıştırdığı mujiklerden birini kendisine selam vermedi diye öldüresiye kamçulatmıştır. Daha sonra 1839'da köylü mujikler toplanarak Dostoyevski'nin babasını öldürüyorlar. Henri Troyat, Dostoyevski'nin babasının ölümünü şöyle anlatır: "Mujikler talihsiz adamın üzerine çullanıyorlar, onu sınıksız bağlayıp yere uzatıyorlar. İz bırakmak korkusuyla vurmuyorlar. Dişlerini gevşetiyorlar bir bıçakla. Tepinmelerine hınlıtlarına aldırmayıp alkol akıtıyorlar boğazından. Sonra boğmak için ağzını tıkıyorlar. Ama doktor yedi canlıdır. Bu sırada sefillerden biri, hayalarını

sert bir adamdır. Babalarının yanında herkes yavaş sesle konuşur, gülme ve şakalaşma kesinlikle olmaz. Akşam, bütün aile halkı toplanır ve yüksek sesle belli bir kitaptan parçalar okunur. Çocuklarının ahlakı bozulacak diye herkesle arkadaşlık kurmasına izin verilmeyen Dostoyevski, adeta babasının oluşturduğu küçük bir klanın içinde ve dış dünyadan tamamen uzak bir şekilde yetişmiştir. Dostoyevski, “Kumarbaz”da, General’le Aleksey İvanoviç arasında geçen bir konuşmada kendi hayat macerasına çok benzeyen bu tip bir aile yapısını eleştirir. Fakat romanda, bu aile yapısı Almanların bir özelliği gibi gösterilir:

“Dün, on yılda öğrenebileceğimden çok şey öğrendim. Evet, Almanların resimli ahlak dersi kitaplarında yazdığı gibi durum: Her evde olağanüstü erdemli, görülmemiş derecede dürüst bir peder bey var. Öyle dürüst ki, yanına yaklaştınız mı dehşete kapılıyorsunuz. Korkudan yanına yaklaşılabilen dürüst insanlardan nefret ederim ben... Her peder beyin bir ailesi var. Akşamları hep birlikte öğretici, eğitici kitaplar okuyorlar yüksek sesle. Dallarını çatının üzerine uzatmış karaağacın, kestane ağacının yaprakları hışırdar yukarıda. Güneşin batışı, bakanın tepesindeki leylek, hepsi çok duygulu... Kızmazsanız daha içli anlatayım, General. Anımsıyorum, toprağı bol olsun, babam da akşamları bahçedeki ıhlamur ağacının altında annemle bana okurdu bu tip kitaplar... Onun için bilirim gerçeği. Her aile peder beyin kölesidir burada. Hepsi köpek gibi çalışır. Yahudi gibi de üstüne yatarlar paralarının.¹⁴”

Düellonun Rus edebiyatı tarihinde çok hazin bir yeri vardır. Dostoyevski de dahil bir çok Rus yazarın sevdiği ve hayranı olduğu Rus ozanı Puşkin, Antes baronu tarafından bir düelloda öldürülmüştür. Dostoyevski, Çermak okulunda okuduğu 1837 senesinde hem çok sevdiği annesinin hem de çok sevdiği şair Puşkin’in ölüm haberini alır. Bu iki ölüm yazarı çok derinden sarsar. Özellikle Puşkin’in genç yaşta ölümü bütün yurttaki büyük bir üzüntü meydana getirmiştir. “Fedor, öz annesinin yasını tutmamış olsaydı, ozanın yasını tutacağını söylüyordu.¹⁵” Dostoyevski, “Kumarbaz” romanının pek çok yerinde “düello”dan bahsetmiştir. İlk bakışta “düello”nun romanda bu kadar çok yer alması garipsense de Dostoyevski’nin yaşamında Puşkin’in ölümünün ne kadar derin tesirler bıraktığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Mesela; General, Aleksey’e baronlara yaptığı saygısızlığın büyüklüğünü anlatmak için baronlarla az kalsın düello yapacağını söyler. Bir başka yerde Polina’nın De-Grie’ye kızması üzerine Aleksey, sevgilisine şöyle bir teklifte bulunur: “Nasıl oldu sevebildiniz şu De-

sıkıyor var gücüyle. İşkence kurbanının bedeni burkuluyor, sertleşiyor, gevşiyor. Hesabı tamamdır.” Henri TROYAT, *Dostoyevski*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 53.

¹⁴ Fedor DOSTOYEVSKI, *Kumarbaz*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 40.

¹⁵ Henri TROYAT, *Dostoyevski*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 35.

Grie'yi, anlayamadım! Alçağın biridir! Alçağın! İster misiniz düelloda geberteyim onu?"¹⁶

Dostoyevski, Avrupa'ya yaptığı gezilerde Avrupa'da Ruslara değer verilmediğini görmüştür. Bunda Rusya'nın Polonya'yı (Lehistan) işgal etmesinin de büyük rolü vardır. "Dostoyevski'nin yaşadığı yıllar Lehistan'ın haritadan silinmiş olduğu 19. yüzyılın önemli bir kısmına tekabül ediyor. Ülkenin büyük bölümü Rusya'nın işgali altında. Üniversiteler kapatılmış, okullarda Lehçe yasak. Ülkesinden ayrılmaya mecbur kalanlar Avrupa'nın orasına burasına dağılmış. 'Pan Tadeusz' adlı destanıyla bugün dahi Polonya'nın bağımsızlığının simgesi Adam Menkiewics gibi şairler, Chopin gibi müzisyenler sürgünde. Üstelik 1863'te Rusların şiddetle bastırdığı 'Polonya Ayaklanması' olmuş.¹⁷" Bütün bu olaylar Avrupa devletlerini –özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya- Rusya'ya karşı tavır almaya yönlendiriyor ve Avrupa efkar-ı umûmîyesi Rusya'nın karşısında yer alıyor. Tabii ki buna karşı da Rusya'da Liberallerle Slavcıların birleştiğini ve Rus milliyetçiliğinin canlandığını görüyoruz. Dostoyevski'nin yakın arkadaşı Strakhov "Uğursuz Sorun" makalesinde "Batı uygarlığına katıldıkları için Polonyalıları suçluyordu. Polonyalıların koyu Katolikliği, kendini beğenmişliği, komşu ulusları küçük görmeleri sert bir dille yeriliyordu.¹⁸" İşte böyle bir dönemde yazılan "Kumarbaz"da, Dostoyevski gibi bir yazarın toplumsal meseleleri işlememesi veya onlarla ilgilenmemesi düşünülemezdi. Dostoyevski, bu romanda dönemin Avrupa'sında Ruslara nasıl bakıldığını çok açık bir şekilde şu sözlerle anlatmıştır:

"-Bu yaz biz Ruslar için otellerde tabldottan¹⁹ yemek olanaksız, dedim. General başını çevirip şaşkın şaşkın baktı yüzüme. Sürdürdüm konuşmamı:

-Kendinize saygınız varsa, bir sürü hakarete katlanmak, küstahlıklara göz yummak zorunda kalacaksınız. Paris'te, Reyn'de, hatta İsviçre'de otel tabldotlarında öylesine çok Leh ve onlarla aynı kafada Fransız var ki, Russanız ağzınızı açıp bir sözcük söylediniz mi yandınız.²⁰"

Ayrıca roman boyunca Alman kumarhanelerinde genellikle Lehlilerin çalıştığını ve yazar tarafından bunların hırsız olarak nitelendirildiğini görüyoruz. Özellikle zengin Rus müşterilerin paralarını çalan veya onları kandıran Lehliler, hem Babulenka'nın hem de Aleksey'in paralarını almışlardır.

¹⁶ Fedor DOSTOYEVSKI, *Kumarbaz*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 153.

¹⁷ Gündüz VASSAF, *Sonsöz*, (Fedor Dostoyevski, *Kumarbaz*), İletişim yay., İstanbul 2004, s. ??

¹⁸ Henri TROYAT, *Dostoyevski*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 229.

¹⁹ Buradaki tabldot Fransızca "konuk masası" anlamına gelen "Table d'hôte" anlamında kullanılmıştır. Otellerde misafirlere ayrılan lüks masaları niteler.

²⁰ Fedor DOSTOYEVSKI, *Kumarbaz*, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 14-15.

Dostoyevski, bu romanda sadece Aleksey'in Polina ile olan aşkını veya Aleksey'in kumar tutkusunu anlatmamıştır. Yazar, "Kumarbaz"da farklı insanları, milletleri, duyguları ve düşünceleri bir armoni halinde vermiştir. Romanda bireysel sorunlardan, toplum meselelerine kadar her şey işlenmiştir. Bazen kumar ve kumar tutkusunun sebepleri açıklanmış, bazen de hangi oyunların nasıl oynandığından ve kumarhanelerin özelliklerinden en ince ayrıntısına kadar bahsedilmiştir. Kumarbaz, bu yönüyle Tanzimat Devri Türk yazarlarından Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarını hatırlatır. Fakat Ahmet Mithat Efendi'de karşılaşmadığımız psikolojik tahlil, Dostoyevski'nin romanlarının vazgeçilmez unsurudur. "Dostoyevski, dış gerçekleri betimlemeyi sevmez. Turganyev ve Tolstoy gibi bir manzara ressamı değildir."²¹ Dostoyevski'nin romanlarının en belirgin özelliği, okuyucunun dikkatinin dış mekânlardan çok, iç mekanlara çekilmesi ve insanların fizikî portrelerinden çok, ruhsal portrelerine önem verilmesidir. Yazar, insanı ve insan geçişini bütün yönleriyle vermeye çalışır.

Dostoyevski, genellikle Almanya'nın Wiesbaden ve Baden Baden²² şehirlerinde kumar oynamıştır. "Kumarbaz"daki kumar oynama mekânı ise Ruletenburg'tur. Burası genellikle kaplıcaların olduğu, zengin müşterilerin gelip eğlendikleri bir tatil mekânıdır. Dünyanın çeşitli yerlerinden gelen pek çok zengin buraya özellikle kumar oynamak için gelmektedir. Gece yarısına kadar kumar oynanan bu mekânları Aleksey şu şekilde anlatır:

"Saat ondan sonra rulet masalarının başında yalnız gerçek, gözü dönmüş kumarbazlar kalır. Böyleleri için içmelerde yalnız rulet vardır. Başka bir şey görmez gözleri. Zaten sırf rulet oynamak için gelirler içmelere. Çevrelerinde ne olup bitiyor ilgilenmezler bile. Sezon boyunca sabahtan gece geç saatlere dek oynarlar. Serbest olsa sabaha dek oynamaya bile hazırdırlar. Saat on iki olunca, rulet

²¹ György LUKACS, "Dostoyevski", çev. İsmail İzgü, Yeni Dergi, Kasım 1970, no:74, s.???

²² Almanya'nın Baden Baden şehri sadece Dostoyevski'nin değil, Ahmet Midhat Efendi'nin de dikkatini çekmiştir. "Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar" romanındaki Polini ve Mustafa Kamerüddin'in yaz tatilini geçirdikleri bu kumar şehrini Ahmet Midhat Efendi şöyle anlatır. "Baden Baden denilen yer Almanya'nın yedi sekiz bin nüfuslu bir kasabasıdır ibaret ise de gerek maden sularının ve gerekse bu sulara gelen kibara mahsus kumar oyunlarının şöhret-i şayiasından naşi her sene oraya elli binden seksen bine kadar misafirin vürud eylediğinden ahalsinin hemen kâffesi otelci veyahut otel hizmetçisi addolunur... Baden Baden'de oynanan kumar dahi Avrupa'nın hiçbir tarafına mahsus değildir. Bir masa üzerinde yüz binlerce frank birkaç saat zarfında deveren eyler. Oynanan oyunlar otuz bir ile bir de rulet denilen oyun olup, rulet oyununda bazı kere zengin adamların bankayı alt üst eyledikleri yani asıl oyun şirketini muvakkaten olsun iflasa çıkarttıkları rivayet olunursa da buna mukabil Baden Baden'de olanca servetini elden giderip de kafasına bir kurşun sıkarak şu bâr-ı hayattan dahi kurtulanların miktarına dair rivayetler dahi esahh ve daha ekserdir." Ayrıca Dostoyevski'nin "Kumarbaz" romanındaki Polina ile Ahmet Midhat Efendi'nin "Demir Bey yahut İnkişaf-ı Esrar" romanındaki Polini arasında da isim benzerliği vardır. Her ikisi de güzeldir, roman kahramanlarının sevdikleri ve âşık oldukları kadınlardır. (Efendi, Ahmet Midhat, "Demir Bey – yahut- İnkişaf-ı Esrar", 1305/1888, Haz. M.Fatih Andı, T.D.K. yay., Ankara 2002, s. 238) Ahmet Midhat'ın "Müşahedât" romanında da Viyana'nın bir kumar şehri olduğundan bahsedilir. Sevgilisi Siranuş'u yüzüstü bırakıp şişman ve yaşlı bir kadınla Avrupa'ya kaçan Karnik, kadının bütün paralarını buradaki kumarhanelerde yiyip bitirir. Ayrıca yazar, Avrupa'da "Grek" denilince Rum ve Yunanlıların akla gelmediğini, kumar oyunlarında bir takım oyunlarla paralı adamları soyan hilebazlara bu ismin verildiğini ifade eder. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da başlayan kumar iptilası Rus yazar Dostoyevski kadar Türk yazar Ahmet Midhat Efendi'nin de dikkatini çekmiş ve bazı eserlerde kısmen de olsa bu konuya yer ayırmıştır. (Efendi, Ahmet Midhat, *Müşahedât*, Haz. Dr. Osman Gündüz, Akçağ yay., Ankara 1997, s. 388)

masası kapanacağı için canları sıkın dağılırlar. Saat on iki olmak üzereyken baş krupiye 'son üç oyun baylar!' diye bildirdiği zaman, ceplerindeki bütün parayı bu üç elde oynamak isterler. En çok da o zaman kaybederler kuşkusuz... 'Passe' 19'dan 36'ya kadar olan sayıları kapsar. 1'den 18'e kadar olan sayıların adı 'Manque' dir.²³

Aleksey, Babulenka'yı gardaki rulet salonlarına götürdüğü zaman, kumarhanedeki krupiyeleri ve hırsızları şu şekilde anlatır:

"Her masanın çevresinde oturan 8 krupiye oynanan paralardan ayırmazlar gözlerini: Hesabı onlar görürler, çıkan anlaşmazlıklarda kararı onlar verirler. Olmazsa polisi çağırırlar. İş hemen orada kapanır. Polis memurları salonda bulunurlar. Sivildirler. Müşteri gibi dolaşırlar salonlarda. Özellikle hırsızları, açığözleri kollarlar... Büyük paralara daha bir dikkat eder krupiyeler. Hiç değilse masa başındakilerden birinin gözünden kaçmamış olur. Para küçükse, paranın gerçek sahibi, adının çirkin bir olaya karışmasını istemediğinden tartışmayı sürdürmez. Uzaklaşır oradan. Hırsız ele geçirilirse, bunun cezası hemen salondan dışarı atılmaktır...²⁴

Aleksey'in de aynen Dostoyevski gibi kumar oynamasının pek çok sebebi vardır. Fakat Dostoyevski, kumar oynamasının sebeplerini açıklamamasına rağmen Aleksey, romanın bir çok yerinde niçin kumar oynadığını açık açık anlatır. Aleksey'in kumar oynamasının en önemli nedeni alışkanlıktır. Bunun dışında para sevgisi²⁵, yoksulluktan kurtulma, zengin ve itibarlı bir kişi olma ve kumarhanedeki insanların teveccühünü kazanmak gibi duygular kumarı, Aleksey için vazgeçilmez hâle getirir. Hatta öyle olur ki okuyucunun gözünde kumarı meşrulaştırmaya çalışır ve onu sever:

"Zengin olmak için kişinin elinde başka bir olanağı yoksa, kumar sözgelişi ticaretten kötü niçin olsun? Evet yüz kişi de biri kazanır kumarda, ama bana ne bundan... Bence bir an önce daha çok kazanmak hırsında kötü, aşağılık bir yan yoktur. Kendisini 'Küçük oynuyorum' diye savunan bir kumarbaza, 'Küçük olması daha kötü ya, tutkularınız da küçük demektir.' diye yanıt veren karnı tok, sırtı pek, geleceğinden endişesi olmayan bir felsefecinin bu düşüncesini her zaman budalaca bulmuşumdur. Sanki küçük tutkuyla büyük tutku arasında bir fark varmış gibi! Kişiye göre değişir bu. Milyarder Rotşild için küçük olan bir şey benim için çok büyüktür. Almaya,

²³ a.g.e., s. 155

²⁴ a.g.e., s.103

²⁵ Aleksey, romanın bir yerinde "oyun salonuna girmeden daha iki oda ötedeyken para sesini duyunca zangır zangır titremeye başlıyorum." der.

para kazanmaya gelince, insanlar yalnızca rulette değil, her yerde birbirini soyuyorlar...²⁶”

Dünya edebiyatında psikolojik realizmin en kuvvetli temsilcisi olan Dostoyevski, pek çok eserinde olduğu gibi “Kumarbaz”da da insanı, insan tabiatını ve insan gerçeğini çok başarılı bir şekilde anlatmıştır. “Kumarbaz”, biyografik veya otobiyografik bir roman değildir. Eser, yazarın hayatının sadece bir yönüne ışık tutmaktadır: Kumar tutkusu. Hem sanatsal açıdan hem de hacim bakımından Dostoyevski’nin diğer eserlerinden daha zayıf olan bu eseri ilginç yapan en önemli özellik, yazarının kendi hayat tecrübesinin ve tutkularının sanatkarâne bir ifadesi olmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

ANDAÇ, Feridun (Haz.), *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*, Bağlam yay., İstanbul, 1996

DOSTOYEVSKİ, Fedor Mihailoviç, *Kumarbaz*, İletişim yay., İstanbul, 2003

DOSTOYEVSKİ, *Puşkin Üzerine Konuşmalar*, Ağaoğlu yayınevi, İstanbul, 1964

DOSTOYEVSKİ, Fedor, *Mektuplar*, Ararat yayınevi, İstanbul, 1967

EFENDİ, Ahmet Midhat, “*Demir Bey – yahut- İnkişâf-ı Esrâr*”, 1305/1888, (Haz. M. Fatih Andı, T.D.K. yay., Ankara, 2002)

EFENDİ, Ahmet Midhat, *Müşahedât*, (Haz. Dr. Osman Gündüz) Akçağ yay., Ankara, 1997

LUKACS, György, “Dostoyevski”, çev. İsmail İzgü, *Yeni Dergi*, Kasım 1970, no: 74, s. 330-343.

SUARES, Andre, *Dostoyevski*, Hareket yay., İstanbul, 1971

TROYAT, Henri, *Dostoyevski*, İletişim yay., İstanbul, 2004

²⁶ a.g.e., s.24